

גטו וילנה – מבט נוסף

מאת: לאה פרייס, המכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם

בסוף קיץ 1943 היה גביק הלר נער כבן – 16. בעקבות מותו של אביו, המורה והמחנך, ד"ר משה הלר, ששימש מנהל המחלקה הסטטיסטית של הספרייה בגטו וילנה, פרס עליו את חסותו הרמן קרוק, מנהל הספרייה של הגטו, וגביק היה לאחד מעוזריו. כך סייע בפרנסת אמו.

בדומה לפטרונו, הרמן קרוק, כתב גם גביק הצעיר יומן על הקורות אותו בגטו. יומן אשר רק דפים מעטים ממנו שרדו ונמצאו לאחר השחרור. דפי הכרוניקה של הלר, שכתבתם הסתיימה ממש על סף החיסול, ב-22 בספטמבר 1943, מגוללים את ימיו האחרונים של גטו וילנה. הם מתארים את החרדה המכרסמת עקב השמועות הבלתי פוסקות בדבר קצו הקרב של הגטו, את ההתרוצצות, את אי הוודאות, ואת הניסיונות לפענח את ההווה המתעתעת מבין רסיסי המידע שהסתננו. כשאר תושבי הגטו, גביק חיפש מוצא במציאות חסרת מוצא. האם להישאר בגטו ולהישלח עם כל ההמון לאסטוניה, הרי המכתבים ששיגרו משם מי שזה עתה גורשו אינם מבשרים רע? או שמא לעשות מאמץ ולהצטרף לשורת המועברים למחנות העבודה שמחוץ לגטו? ואולי להימלט ליער? אך האם יקבלו אותו אנשי המחותרת?

בתוך כך המשיך גביק, ככל שניתן, בשגרת יומו כעובד הספרייה של הגטו. ב-15 בספטמבר 1943, בעודו באולם הקריאה, נודע לו כי יעקב גנס, ראש היודנרט, נורה למוות יום קודם לכן. בהוראתו של קרוק הוא נדרש להוציא את הכתבים שנמצאו בלשכתו של גנס, ברחוב רודניצקה 6, ולהעבירם לגניזה. ב-21 בספטמבר כתב הלר ביומנו (אני מצטטת קטע קצר):

"בין יתר החומר שהבאנו היו גם יצירות שזכו בפרסים של אגודת הסופרים: שירים של סוצקבר (קראתי אותם), עבודות של קלמנוביץ..., הזמנה משחקני תיאטרון הגטו להשתתף בכינוס שלהם לכבוד גנס; ...סיפור של בליאכער על מות אימו, מוקדש לגנס..." ועוד ועוד.

יומיים אחר כך בבוקרו של יום חמישי, ה-23 בספטמבר, החל חיסול הגטו. תושביה המקומיים של וילנה עמדו מן הצד, ממרחק מה, וצפו במהומת הגירוש. הם ראו כיצד השלטונות הגרמנים בשיתוף סייעניהם הליטאים והאוקראינים האיצו ביהודים למהר ולצאת אל הבלתי נודע. התבוננו בהמוני האנשים שנסו החוצה בבהילות דרך שער הגטו ובמרוצתם השליכו מעליהם את צרורותיהם האחרונים. אחר כך חשו המקומיים אל עבר גלי החפצים שהתגוללו ברחובות כדי לחפש מציאות. בין הנוברים היה בולסלב בוראטינסקי, פולני תושב וילנה ועובד בחנות סדקית. בוראטינסקי ביקש, ככל הנראה, להעשיר את החנות בחפצים הזרוקים, ואגב חיפושיו מצא כתב יד מודפס, כתוב ביידיש, ואסף אותו. בערבו של אותו יום זכה בוראטינסקי לביקור בלתי שיגרת. אל ביתו הגיעו, אלברט אטינגן, אשתו סוניה ושני בניו הצעירים, מקס והנרי, משפחה יהודית שהצליחה לחמוק דרך נס מן הגטו בזמן הגירוש וביקשה מקלט. בוראטינסקי, שהיה מיודד עם אטינגן זה מכבר בעקבות קשריהם העסקיים, קשר שנמשך גם כשהיו כלואים בגטו, חפר בלילה בור גדול בחצר ביתו ושם הסתיר את בני המשפחה, ולצד הדאגה היומיומית לשלומם הפקיד בידם את כתב היד שמצא. עשרה חודשים חסו בני משפחת אטינגן במסתור ולא הניחו מידם את כתב היד, גם כאשר שוחררו ובנו את ביתם בארצות הברית.

כתב היד שכולל 114 עמודים מודפסים הוא מעין אלבום ובו 21 ביוגרפיות של שחקנים יהודים מתיאטרון היידיש הממלכתי בוויילנה שנספו בעיר בין השנים 1941-1942, 20 מהם נרצחו, אחד נפטר בגטו. כתב היד נותר בשלמותו, זולת דף השער שנעלם. מספר שורות שהקדיש המחבר האנונימי בתחילת הקובץ לזכר אמו, דינה בת מנחם, שמתה בגטו בטרם עת לא אמרו דבר לבני משפחת אטינגן באשר לזהותו של הכותב. רק 15 שנים לאחר השחרור, משמסרו את הדפים לאנשי הווילנער פארלאג בניו יורק התברר כי המחבר הוא שבתי בלכר.

מיהו שבתי בלכר ומה היו נסיבות כתיבתם של הביוגרפיות?

בלכר, שהיה שחקן ודמות ידועה בחיי התיאטרון, התרבות והאמנות בוויילנה, החל את קריירת המשחק שלו בנעוריו, בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת. בזמן הפלישה הגרמנית לפולין נמצא בוורשה ונמלט ממנה עם זרם הפליטים הגדול, הביתה, לוויילנה. כאשר נסגרו היהודים בגטו הוא היה היוזם והרוח החיה בהקמתו של תיאטרון ביידיש, ואף שיחק במרבית ההצגות שהועלו בו. היו שביקרו את היוזמה הזאת, והידוע שבהם היה הרמן קרוק. הם ראו בהליכה לתיאטרון בגטו, בצל הרציחות בפונאר, מסע הזוי במציאות מדומה, מזימה של היודנרט להסיט את תשומת לבם של היהודים מן ההתרחשות הרצחנית שארבה להם. אך דומה כי עבור תושבי הגטו, שנהרו להצגות ולמופעי הרוויז, היה התיאטרון מפלט רגעי של הנאה ושל נחמה.

בכובעו הנוסף שימש בלכר מזכיר אגודת הסופרים והאומנים בגטו וילנה, שנוסדה ב-20 בינואר 1942. בגטו וילנה שזכות קיומו היו היצרנות ועבודת הפרך התקשו אנשי הרוח למצוא את מקומם הטבעי והם נזקקו לסיוע כלכלי ולתמיכה ואלה ניתנו להם בידי האגודה. אך משימתה העיקרית של האגודה הייתה, בעצה אחת עם היודנרט, לפתח עזרה עצמית ולהפנות את האומנים לפעילות אומנותית במסגרת הגטו; כמו כן, עסקה האגודה ביצירת כרוניקה של סופרים יהודים, אומנים ואינטלקטואלים שגורשו מהגטו, באיסוף יצירותיהם

האבודות ובהכנת חומר לקובץ ספרותי-אומנותי, אך לשם מה נועד כל זה? זליג קלמנוביץ', אחד מאנשי הרוח בגטו, כתב ביומנו כי בסוף יולי 1942 גיבש היודנרט תכנית להציב יד לגטו וילנה, ולהקים מוזיאון, ולשם כך נקבע כי למטרה זו יופקו, בין השאר, אלבומים. על פי התכנית האלבומים יכללו את היצירות שנכתבו בגטו ואלבומים נוספים יוקדשו לשחקנים. מכל אלה היחיד ששרד הוא האלבום שנקרא "עשרים ואחד" (ביידיש: איין און צוואנציק) פרי מחקרו ופרי עטו של שבתאי בלכר שהיה גם סופר לעת מצוא, כפי שציין גביק הלר ביומנו.

כתב היד של בלכר הוא תעודה יוצאת דופן המאפשרת מבט נוסף, חי ומכלי ראשון של חיי התרבות והתיאטרון היידי במזרח אירופה לפני פרוץ המלחמה ובתקופת השלטון הסובייטי, אשר וילנה הייתה אחד ממרכזי החשובים. הוא שופך אור על תהפוכות חייהם של השחקנים היהודים, יחידים ומשפחות, דמויות סגוניות ונערצות לצד אומנים קשי יום, כשהמשותף לכולם הוא היותם

שליחים נודדים בשירות האומנות והתרבות היהודית. רוב המונצחים לא היו ילידי וילנה, אך וילנה הייתה מאז ומתמיד תחנה חשובה בחייהם המקצועיים. בתקופה הסובייטית, עם הקמתו של תיאטרון היידיש הממלכתי בעיר, הפכה וילנה לביתם הקבוע. אבל כאשר נכבשה העיר בידי הגרמנים איבדו רובם את מעמדם ואת מטה לחמם וחייהם הפכו הפקר. לייב שריפטז'ר, לדוגמא, שכונה גם "מלך ההומור", היה שחקן וקומיקאי ידוע. בלכר מספר כי עם כניסת הגרמנים לוויילנה, שריפטז'ר, שהתקרב כבר לגיל 60, לא הצליח לקבל את השיין הצהוב, אישור שהבטיח, לכאורה, חסינות מפני החטיפות לפונאר. בצר לו הוא מצא מחבוא באחת המלינות, אך האיש, שלפני המלחמה התפרנס היטב מאומנותו וחי בנוחות וברוחה, התקשה להסתגל למצוקת המסתור, עצביו בגדו בו, והוא יצא החוצה, נלכד, נאסר בכלא לוקישקי ונרצח בפונאר יחד עם בני משפחתו. לדברי בלכר, כך גם עלה בגורלו של פיניה זיגלבוים, שהיה שחקן צעיר ופעיל ציבור בתנועת הפועלים היהודית, בדומה לאחיו איש הבונד הנודע שמואל זיגלבוים. בעקבות הפלישה הגרמנית לפולין נמלט פיניה זיגלבוים מוורשה לביאליסטוק ומשם לוויילנה. גם הוא לא קיבל את השיין הנכסף, ניסה את מזלו בעבודות כפיה קשות אך לא עמד בכך, ויחד עם אשתו ובנו הפעוט נרצח בפונאר. אלה הן אך שתי דוגמאות מבין 21 שהביא בלכר שמספרות את סיפורם הטרגי של אנשי התיאטרון היהודי בוויילנה.

שבתי בלכר נשאר בגטו עד ה-23 בספטמבר 1943, באותו יום, ככל הנראה, היה בין האלפים מיהודי וילנה שגורשו לאסטוניה ונכלא במחנה קלוגה. ב-19 בספטמבר 1944, עם התקרבות הצבא האדום החלו הגרמנים בחיסול המחנה, הם ירו באסירים והציתו את הגופות. אולם מחמת הבהילות לא הספיקו להשלים את מלאכתם, ומקצת מן הגופות והדברים האישיים שנשאו עליהם נחרכו קלות, ונותרו עדות צרובה באש לחיים ולחורבנם.

בגטו ווילנה, כידוע, לא הוקם מוזיאון. את משאלתם של שבתי בלכר וחבריו האומנים להציג בפני כל את פעילותם התרבותית בגטו הגשימה בחלקה הדרמטורגיה הישראלית דרך המחזה "גטו" מאת יהושע סובול. אלא ששמו של בלכר, מייסד התיאטרון ואחד ממוביליו, נפקד מן המחזה כלא היה. עוד קודם

לכן בשנת 1962, בניו יורק, יצא לאור כתב היד בשפת המקור, בידיש, ולעשרים ואחת הביוגרפיות של השחקנים שנרצחו נוספה עוד אחת, זו של שבתי בלכר. אולם, למרבה הצער, כותבי העתים של גטו וילנה, ההיסטוריונים, מיעטו להשתמש במקור החשוב הזה, אפשר אפילו לומר כי לא השתמשו בו כלל.

ואף על פי כן, בבואכם למוזיאון לתולדות השואה ביד ושם, בתצוגה הראשונה שבציר המרכזי מוצגת תעודת השחקן החרוכה של שבתי בלכר ועמה תצלום דיוקנו, תעודה אותה החזיק בכיסו עד רגעיו האחרונים במחנה קלוגה, בסמוך לה מוצג תצלום דיוקנה של רעייתו השחקנית גניה בלכר שפירא, שנרצחה אף היא. יומנו של הנער גביק הלר, שמקום רציחתו לא ידוע, ואשר מצא את אחד מסיפוריו של בלכר פורסם בקובץ המחקרים של יד ושם בשנת 2003. ובולסלב בוראטינסקי שהציל את בני משפחת אטינגן וגאל את כתב היד של בלכר הוכר בידי יד ושם יחד עם אשתו יוזפה ב-1992 כחסידי אומות העולם. ב-2006 נחנך ביד ושם, בשוליו הצפוניים של ההר, מצפור המשקיף אל נופה המיוחד של ירושלים בתרומתו הנדיבה של מקס אטינגן, אותו הקדיש למציליו בולסלב ויוזפה בורטינסקי.

וכך באופן בלתי מתוכנן, אך, לטעמי, לגמרי לא מקרי, מתוך האופל חברו יחד שאר הרוח ומותר האדם, אהבת החסד והכרת התודה, התייעוד והזיכרון, בדמותם של הקורבנות, המצילים והניצולים - תושבי וילנה, ומצאו להם מקום של כבוד, כאן ביד ושם, בהר הזיכרון, בירושלים.